

- ¹Наулко В.І. Співвідношення понять “нація” – „етнос” в аспекті державотворення України // Етнонаціональні процеси в Україні. – К., 2001. – С.12.
- ²Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С.71.
- ³Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія / За ред. Ю.Римаренка. – К., 1998. – С.353.
- ⁴Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР. – М., 1984. – С.263; Енциклопедія етнокulturознавства / Ю.І.Римаренко, В.Г.Чернець та ін. – К., 2001. – Ч.1. – Кн.2. – С.249 – 250.
- ⁵Дынгес А.А. Численность и размещение греческих общин на территории Донецкой области в конце 80-х – начале 90-х годов / Україна – Греція: історія та сучасність. – К., 1995. – С.64.
- ⁶Акритас П. Свадебные обычаи абхазских греков / Советская Этнография. – 1936. – № 4, 5; Греки Кавказа. – М., 1962. – Т.2 – С.421 – 435.
- ⁷Лиганова Л. Про особливості панаїра – престольного свята греків Призов'я. / Східний світ. – 2000. – №2. – С.46 – 52.
- ⁸Шевченко В.І. Потомки Ясона и Одисея // Призовский пролетарий – 1927. – 10 августа; Панаїр (село Ялта) // Наша Правда. – 1927. – 6 червня.
- ⁹Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб., 2000. – С.205 – 208.
- ¹⁰Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. – Донецк, 1996. – Т.1. – С.165; Джувага В. Эллины или греки / Хронос. – 2001. – №10. – С.3; Лисовский И.А., Ревяко К.А. Античный мир в терминах, именах и названиях. – Минск, 1997. – С.76; Народы и религии мира / Под ред. В.А. Тишкова. – М., 1998. – С.140.
- ¹¹Кузнецов И.В. Одежда армян Понта: семиотика материальной культуры. – М., 1995. – С.186.
- ¹²Бойко М.К., Воронко О.Г. Компактні поселення греків в Україні за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р. / Україна – Греція: історія та сучасність. – К., 1995. – С.41 – 42.
- ¹³Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С.65.
- ¹⁴Енциклопедія етнокulturознавства. – С.250.
- ¹⁵Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции. – Донецк, 1991. – 186 с.; Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. Тезисы докладов международной научно-практической конференции. – Мариуполь, 1993. – 279 с.; Украина – Греция: история та сучасність. – К., 1993, 1995 – 180 с.; Украина – Греция: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. – Мариуполь, 1996. – 230 с.; Украина – Греция: історична спадщина і перспективи співробітництва / Збірник наукових праць в 2-х томах. – Мариуполь, 1999. – Т.1. – 543 с., Т.2. – 274 с.

Марія ПАРАХІНА
Київ

НАУКОВА СПАДЩИНА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ 20 – 30-х років ХХ століття

Реальним кроком у розвитку етнології стала діяльність на цій ниві видатного українського історика, академіка Михайла Грушевського. Вчений прагнув залучити якомога більше етнологів саме до роботи на терені української історії, збереження і вивчення культурних цінностей.

У червні 1924 р. при академічній кафедрі історії українського народу Грушевський створив і очолив Культурно-історичну комісію та Комісію історичної пісенності, основним завданням яких стало студювання досліджень за допомогою методів порівняльної етнології, недостатньо висвітлених у історіографії періодів історії України від найдавніших часів до сучасної їм доби, дослідження первісної культури та її аналогій у соціальній будові Стародавньої Русі й у фольклорних новотворах першої чверті ХХ ст. Непрості в умовах організаційного становлення інституції обов'язки секретаря Культурно-історичної комісії виконувала Катерина Грушевська.

Як секретар Комісії, вона опікувалася практичними питаннями організації збирання фольклорно-етнографічного матеріалу вчителями у Прип'ятському Поліссі. М.С.Грушевський з дочкою Катериною оглянули також чернігівські пам'ятки, супроводжувані професором І.В.Моргілевським, побували в Крайовому історичному архіві, відвідали заняття Історико-архівного гуртка, відзначивши важливість такої роботи з молоддю. Ймовірно, саме ці події привели Катерину згодом до аналогічного студентського семінару, створеного за прикладом чернігівських колег при

Київському центральному історичному архіву під керівництвом професора О.Ю.Гермайзе, де вона опанувала теорію й практику архівного описування¹.

У жовтні 1925 р. Президія Укрнауки прийняла рішення про організацію при Науково-дослідній кафедрі історії України (в підсекції інтелектуальної культури) Кабінету примітивної культури та її пережитків у побуті й фольклорі України для дослідження первісних форм культури, збирання, опрацювання та підготовки до видання пам'яток українського фольклору. Керувати новою інституцією, ширше відомою за короткою назвою – Кабінет примітивної культури – стала К.М.Грушевська.

Рішенням малої президії Укрнауки від 23 грудня 1926 р. Катерина Грушевська і Федір Савченко були затверджені науковими співробітниками Науково-дослідної кафедри історії України. 12 лютого 1928 р. К.Грушевську Укрнаука затвердила на посаді дійсного члена кафедри².

1925 – 1927 рр. стали для К.М.Грушевської періодом напруженої праці й водночас найбільшого творчого піднесення. Керівництво екскурсійною етнографічною роботою, інтенсивне наукове листування з закордонними етнологічними інституціями та окремими українськими дослідниками, рецензування зарубіжних видань для журналу “Україна”, викладання короткого курсу методології збирання етнографічного матеріалу та проведення занять, присвячених “мисленню примітивного людства”, на семінарі при І Науково-дослідній кафедрі історії України, літературні й наукові переклади – ось неповний перелік навантажень Катерини Грушевської у цей час³.

Упродовж 1925 – 1928 рр. К.М.Грушевська досліджувала особисто або брала безпосередню участь у розробленні таких тем: “Огонь і його роля в економічній та соціальній побуті” (спільно з В.Г.Кравченком), “Народний сонник” (з ініціативи лондонського Антропологічного інституту), “Скотарство в світогляді й обряді української людськості різних господарських зон” (спільно з Т.М.Гавриленком, В.Денисенком, Л.П.Шевченко).

У 1929 – 1930 рр. К.М.Грушевська зосередила свої зусилля на студіюванні двох основних тем: “Обмін в примітивному господарстві” та “Українські народні думи”. Для вивчення було визначено такі теми: “Пережитки магії господарської і обрядової”, “Організація поколінних верств”, “Відбиття форм господарства в народній творчості”, “Весільний і похоронний обряд”, “Форми народної тоніки”⁴.

З метою створення фактологічної бази цих та інших наукових досліджень під керівництвом К.М.Грушевської чи за її участю було розроблено програми, що й нині не втратили методико-практичної цінності та науково-історичного значення. Питальники були видрукувані як окремо в журналах “Україна”, “Первісне громадянство”, так і додатками до наукових статей. Зокрема, в числі 1/2 “України” за 1925 р. друкувалася “Програма збирання матеріалів до українського народного сонника”, у третьому числі – “Інструкція кафедри історії українського народу ВУАН для екскурсій і дослідів її співробітників та кореспондентів в царині культурних переживань та історичної пісенності на р. 1924 – 1925”, у четвертому – “Програма культурно-історичної комісії ВУАН для збирання матеріалів, що вивіщують значіння огню в світогляді українського народу” та ін.

Багато уваги приділяла К.М.Грушевська розробленню правильних підходів до записування текстів творів усної народної творчості у практичній та викладацькій діяльності. З 1926 р. вона самостійно читала для аспірантів Науково-дослідної кафедри історії України короткий курс методології збирання етнографічного матеріалу, проводила заняття з групою фольклористів з тем похоронної обрядовості та народних поглядів на смерть⁵.

У жовтні 1926 р. з ініціативи Т.М.Гавриленка і за участю проф. А.С.Синявського Етнографічного гуртка в Київському Інституті народної освіти, К.М.Грушевська і Ф.Я.Савченко були запрошені до участі в його роботі. Вона читала для гуртківців короткий курс методології збирання етнологічного матеріалу. Зі збільшенням впродовж двох місяців кількості членів (з 7 до 10 студентів) названий колектив склав етнографічну секцію Краєзнавчого гуртка Київського ІНО⁶.

З метою подальшого розвитку професійної підготовки етнографів і фольклористів у 1928 – 1929 роках при відділі примітивної культури і народної творчості багато в чому зусиллями К.М.Грушевської було організовано п'ять навчальних курсів для аспірантів: два курси з історії етнографії, курс примітивної етнографії слов'ян, два курси мов, курс із антропології⁷.

Активному розгортанню колективної та індивідуальної роботи сприяло використання досвіду Французького етнологічного інституту, з роботою якого К.М.Грушевська мала змогу ознайомитися під час закордонного відрядження, та Лондонської Леплеївської школи. Особлива увага зверталася на збирання фольклорного матеріалу⁸.

Питання якості зібраного фольклорного матеріалу було актуальним для Комісії історичної пісенності у зв'язку з підготовкою Корпусу українських народних дум (К.М.Грушевська), збірника історичних пісень Великої України XVIII в. (Ф.Я.Савченко) та видання західноукраїнських історичних пісень (В.М.Гнатюк). Щоб забезпечити науково повноцінний запис, необхідно було враховувати основні принципи записування фольклорних текстів: подавати максимально точний і докладний запис тексту та мелодії від інформатора при збереженні живої народної мови співця чи оповідача; пам'ятати про недопустимість редагувань, доповнень, компонування варіантів, оскільки літературна обробка фольклорного твору може позбавити його найтипівіших рис; встановлювати по можливості відомості про виконавця (прізвище, ім'я, рік народження, належність до певної кобзарської школи чи району); точно фіксувати місце й дату запису⁹.

Два томи задуманого видання мали включати нарис побуту кобзарів, записи кобзарських обрядів, розповіді про запорожців, тексти дум (“Козак Голота”, “Самарські брати”, “Конівченко”, “Михій”, “Сирченки”), легенди, перекази, історичні пісні, в додатках бібліографію етнографічних праць і словник “сліпечької” мови.

Її наукові публікації систематично з'являлися у журналі "Україна", "Записках НТШ", редагованому нею "Первісному громадянстві"¹⁰. Отримувала вона запрошення до співпраці й від інших видань.

Значну частину публікацій К.Грушевської складала рецензії на українські, російські, зарубіжні видання і часописи, близько тридцяти з яких були опубліковані. Це зокрема "Колеса Ф. Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів" ("Україна", 1925); "Рецензія на Етнографічний вісник. Кн. 1. 1925. Записки Етнографічного Товариства. Кн. 1. 1925" ("Первісне громадянство", 1926)¹¹.

Свідченням зрілості Катерини Грушевської як науковця став вихід збірника "З примітивної культури: Розвідки та доповіді" (К., 1924), присвячений проблемам первісної культури¹². До книги увійшли розвідки, що донині не втратили наукової цінності: "Початки заселення і культури Америки" (с.17 – 74), "Примітивне мислення і його відгомін в нашій фольклорі" (с.75 – 109). Збірник "З примітивної культури: розвідки та доповіді" був найбільшою з наукових праць, створених К.Грушевською за період роботи в Культурно-історичній комісії ВУАН.

Окремо варто згадати перекладацьку діяльність Катерини Грушевської того часу. Її переклади з англійської, німецької, польської, французької, італійської, іспанської мов чітко поділяються на літературні та наукові, причому переважають останні¹³.

В журналі "Україна" (1925, №1/2) була видрукувана невідома українському читачеві остання стаття І.Я.Франка про Т.Г.Шевченка, написана з нагоди століття від дня народження Кобзаря. Катерина Грушевська переклала її з англійської і подала з коротенькою передмовою¹⁴.

У липні 1926 року побачив світ перший випуск наукового часопису "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". Це був спільний друкований орган Комісії історичної пісенності, Культурно-Історичної комісії ВУАН та Кабінету примітивної культури при підсекції історії інтелектуальної культури Науково-дослідної кафедри історії України, що разом утворювали Асоціацію культурно-історичного дослідження України. Редактором цього видання стала Катерина Грушевська¹⁵.

Структуру журналу складала два відділи: I. Розвідки й замітки; II. Критика й бібліографія. Видання давало змогу ознайомитися з проблематикою досліджень європейських наукових установ і вчених та матеріалами, опублікованими закордонними етнологічними журналами¹⁶.

Крім того, у кожному числі подавалися протоколи засідань Кабінету примітивної культури.

Перші випуски "Первісного громадянства" (1926, вип. 1/2,3) вийшли в Державному видавництві України, а випуск 1/3 за 1927 рік з'явився лише на початку 1928 року коштом Управління науковими установами України¹⁷.

Всього за час існування (1926 – 1929) вийшло 8 чисел часопису: 1926 р. – вип. 1/2, вип. 3; 1927р. – вип. 1/3; 1928 р. – вип. 1 та вип. 2/3; 1929 р. – вип. 1, 2, 3. Випуски 1928 року з'явилися теж із запізненням – у 1929 році, ювілейний 1-й (присвячений десятиліттю ВУАН) випуск вийшов вчасно, а останній – 3-й видрукували 1930 р¹⁸.

До найвагоміших наукових публікацій належали праці К.М.Грушевської. Вона була найпродуктивнішим автором: на сторінках журналу надруковано 15 її статей, 16 рецензій, 3 програми-питальники.

Статті К.М.Грушевської можна умовно поділити на кілька типів: а) наукові розвідки ("Дума про пригоду на морі поповича", "Іван Богуславець і Маруся Богуславка" та ін.); б) реферати праць зарубіжних вчених ("До нових матеріалів про первісний монотеїзм", "До взаємин між загальним і спеціальним народознавством"); в) роздуми з приводу конкретної книги чи проблеми ("Навколо дикунової душі", "Два центри етнологічної науки"); г) коротка характеристика наукових здобутків українських дослідників ("До збірки матеріалів про "вогось" В.Г.Кравченка", "Матеріали до вивчення професійного співацтва" та ін.).

У її творчому доробку – ґрунтовні наукові статті, що стали вагомим внеском в українську етнографію та фольклористику: "З примітивного господарства. Кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства" (1927, вип. 1/3), "Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві" (1929, вип.1) та ін.

На сторінках "Первісного громадянства" поряд з публікаціями на теми примітивної культури стали з'являтися статті, що свідчили про розвиток важливої теми її досліджень – український героїчний епос (думи) та його носії: "Дума про пригоду на морі поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням"¹⁹ (1926, вип. 1), "До соціології старцівства" (1926, вип. 3), "На бічних стежках кобзарського епосу ("Дума про Чабана" – причиною до питання про пародії на кобзарські думи)" (1929, вип. 2)²⁰, "Матеріали до вивчення професійного співацтва" (1929, вип. 1) тощо.

На увагу заслуговують також рецензії дослідниці на окремі праці закордонних авторів Е.Гартленда, Е.Гранлг та ін.²¹

Останні випуски, що побачили світ на початку 1930 р, датовані 1929 роком. Два останні випуски 1929 р. містили нову рубрику "До питань систематики й термінології в народознавстві", започатковуючи новий напрям діяльності часопису. Цікавими з точки зору етнологічного термінознавства були публікації К.О.Копержинського "Декілька уваг про сучасне розуміння термінів: антропологія, народознавство, етнографія і фольклор" та К.М.Грушевської "До взаємин між загальним і спеціальним народознавством". Вони стали першими і останніми публікаціями рубрики²².

Перший том вимріяного М.С.Грушевським корпусу українських народних дум, що досі залишається єдиним справді науковим виданням, найповнішим і найґрунтовнішим серед усіх видань українського героїчного епосу, побачив світ саме завдяки знанням, енергії, неймовірній працездатності й відданості справі Катерини Грушевської.

Конкретна концепція видання, продумана система історико-літературного аналізу, багатий репертуар текстів та ґрунтовні наукові коментарі до них зробили відомою цю працю не лише в тогочасній Росії, але й у Європі. Це видання залишалося найкращою науковою збіркою народної історичної пісенності XIX ст.²³

Планувалося видати 6 томів зібрання українських народних дум: 1-й та 2-й томи – тексти дум у всіх відомих варіантах з великим науковим апаратом, 3-й – музичні записи дум, що їх готував Ф.М.Колесса; 4-й том – “другорядні явища думового мистецтва”: кобзарські пародії на думи (жартівливі пісні у формі дум) та тексти; 5-й та 6-й томи – “обслідування літературних паралелів і вияснення основних мотивів сеї поезії”.

Очолити цю роботу довелося Катерині Грушевській. Планувалося використовувати матеріали всіх відомих на той час збірок, що містили потрібні твори, публікації на цю тему в часописах тощо. Було задумано включити до видання, крім всіх відомих друкованих записів, й рукописні тексти, що відклалися в архівах і приватних зібраннях відомих збирачів та аматорів-дослідників народної поезії. Третім джерелом думових сюжетів мали стати записи текстів безпосередньо від виконавців – кобзарів та лірників. До співпраці з цією метою активно закликав Часопис “Україна”²⁴.

Завдяки особистому спілкуванню з дослідниками і знавцями народної пісенності, керуванню “польовою” роботою нештатних співробітників Комісії історичної пісенності К.М.Грушевської до видання було включено також нові записи: Олени Пчілки з Поділля, О.Б.Курило, В.Г.Кравченка, М.П.Гайдая, та ін. В результаті великої підготовчої роботи до двох томів корпусу українських дум, які встигли побачити світ, увійшли тексти 33 творів (274 варіанти).

Помітною ознакою видання стали ілюстрації. Потрапили до книги 16 ілюстрацій, серед яких – кобзарська портретна галерея Опанаса Сластьона: зображення Петра Сіроштана, Михайла Кравченка, фотографії Гната Гончаренка, Гарасюти. Використано було також малюнки П.Д.Мартиновича, зображення П.О.Кулішем Андрія Шута, фото лірника К.Бернадського, портрет Д.П.Трошинського з колекції О.М.Лазаревського, портрет В.П.Горленка, карти-схеми територіального розподілу запису думи про Азовських братів і думи про Олексія Поповича та про бурю на Чорному морі. Тексти дум та ілюстрації для першого тому були повністю зібрані вже 1925 р., а весною 1926 р. планувалося розпочати друк книги. Перший том корпусу українських народних дум, присвячений “Незабутній пам’яті Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова і Павла Житецького”, побачив світ лише 1927 р. у Києві в Державному видавництві України²⁵.

Грушевська докладно паспортизувала кожен твір, підкреслювала необхідність вивчення особи самого записувача, розкриття його методів збирання фольклору²⁶.

Вступна розвідка К.Грушевської “Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку” (С. XIII – ССХХ), котра за своїм обсягом дорівнювала солідній монографії (понад 12 друкованих аркушів), стала справді новим словом в українській фольклористиці. Поставивши за мету встановлення характерних рис українських дум як специфічного жанру народної творчості та своєрідного культурно-історичного явища, авторка дійшла висновку про “соціальну основу думової поезії” й запропонувала соціологічну теорію українського героїчного епосу.

Соціологічна теорія українського героїчного епосу, розроблена дослідницею, спиралася на характерну ознаку дум як окремого жанру народної творчості – корпоративний характер і пов’язаний з ним територіальний розподіл сюжетів дум. Тому необхідним елементом методики записування дум від співака, на її думку, була докладність “означення текстів”: фіксація точних відомостей про час і місце запису, імені співака, його походження, приналежності до кобзарського району чи школи. Вказуючи на необхідність враховувати при вивченні дум “професійний характер корпорації, що несе цю традицію на протязі віків, і зв’язаність сеї корпорації з певними постійними географічними пунктами – осідками гнізд, чи шкіл, що відбилися на районуванню думового епосу”, К.М.Грушевська вперше після В.П.Горленка ґрунтовно охарактеризувала районуваний кобзарський репертуар і визначила межі територіального розподілу деяких дум. Ґрунтовне дослідження території думового епосу і законів закріплення нових текстів у кобзарському репертуарі зроблено вперше в українській науці К.Грушевською²⁷.

Вихід першого тому цього унікального видання сколихнув наукову громадськість. У 1928 р. відгукнувся ґрунтовною рецензією на нього “Українські думи в новому виданні К.М.Грушевської” в журналі “Етнографічний вісник” академік В.М.Перетц, у цьому ж році журнал “Україна” подав докладну рецензію М.М.Марковського, а часопис “Життя й революція” видрукував рецензію А.М.Лободи. Пізніше побачила світ рецензія одного з найавторитетніших дослідників народної творчості Ф.М.Колесси (1932). Численні відгуки надходили у приватних листах (М.Кудрицький, Б.Луговський, О.Сластьон та ін.). Поява книги привернула увагу українських часописів (“Червоний шлях”, “Етнографічний вісник”) та зарубіжних періодичних видань (“Prager Presse”, “Bilychnis”). Про вихід у світ цього “розкішного видання” повідомляли збірник “За сто літ” (1928, кн. 2), “Бюлетень ДВУ” (1928, №1) та ін. А Кирило Студинський виголосив доповідь “Видання українських історичних пісень і праці К.Грушевської”, у якій високо оцінив здобутки дослідниці у царині історичної пісенності, на Першому міжнародному конгресі народного мистецтва, що проходив у Празі 7 – 13 жовтня 1928 р. Варто зазначити, що в роботі цього конгресу взяли участь 320 учасників з 30 країн світу (Австрії, Англії, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Голландії, Данії, Іспанії та ін.), а тому презентація праці молодої дослідниці на такому поважному форумі сприяла підвищенню її рейтингу як науковця.

З’явилися схвальні відгуки про книгу в закордонній пресі. Зокрема, в рецензії, вміщеній у чеській газеті “Prager Presse” (лютий 1928 р.), пропонувалося дати докладний історичний, літературний і музикознавчий аналіз репрезентованих дум, а професор Р.Корзо, дещо з запізненням, рецензуючи працю в італійському журналі “

Bilychnis “ (січень 1930 р.), назвав її “найкращим плодом історичної секції ВУАН”. Можна сказати, що авторитет української науки помітно зріс завдяки діяльності Катерини Грушевської.

Катерина Михайлівна прагнула підготувати наступний том корпусу українських дум і подала його до друку наприкінці 1929 р. Уважно прислухалася до всіх оціночних зауважень щодо першого тому, щоб “другий том вийшов кращий, ніж перший”. Офіційно планувалося приступити до друку другого тому обсягом 50 др. арк. протягом 1929 – 1930 рр.

Але другий (і останній з шести запланованих) том корпусу українських дум вийшов, нещадно ламаючи графік і задуми авторки, втрачаючи перспективи на існування, лише 1931 р.

Том складала розвідка К.Грушевської “Деякі питання про народні думи” (с. VII – XXX) та 19 текстів (156 варіантів) у трьох розділах: “Думи про лицарство”, “Думи про Хмельниччину”, “Думи побутові”.

Ілюстровано другий том малюнками з альбому (1850 – 1856 рр.) Л.М.Жемчужникова, портретами безіменних кобзарів, створених П.І.Холодним та О.Г.Сластьоном, світлинами з колекції Б.Л.Луговського та фотознімком сторінки з текстом думи з відомої збірки Кондрацького, віднайдені М.С.Возняком. Усього в томі було використано 22 ілюстрації.

В основному другий том створювався за тими самими принципами, що й перший, але його доводилося укладати в дещо інших умовах: загострилося переслідування історичної науки, а в усі галузі знань відверто запроваджувалася марксистсько-ленінська методологія²⁸. Другий том корпусу українських дум спіткала доля багатьох українознавчих видань того часу.

Саме Катерина Грушевська своєю широкою обізнаністю сприяла виходу української етнологічної школи на європейський рівень. Вона багато уваги приділяла перекладам з англійської, французької, німецької та інших мов, викладала для аспірантів та науковців кафедри історії України в Київському інституті народної освіти курс “Методологія збирання етнографічного матеріалу”, запровадила комплексний метод дослідження традиційної культури.

¹Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років. – К., 2000. – С.384 – 386.

²Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі ІР НБУВ) – Ф. X. – № 2234. – Арк.11, 13.

³Там само. – № 12200. – Арк.5.

⁴Там само. – Арк.6.

⁵Там само. – № 12306. – Арк.20.

⁶Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф.122. – Од.зб.19. – Арк.1а.

⁷ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.12203. – Арк.5.

⁸Центральний державний історичний архів у Києві (далі ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1030. – Арк.1.

⁹ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.12203. – Арк.7.

¹⁰Там само. – Спр.12290. – Арк.206.

¹¹ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1018. – Арк.11.

¹²Там само. – Арк.16.

¹³ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1018. – Арк.79 – 80.

¹⁴Там само. – Спр.1011. – Арк.127.

¹⁵ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.18628. – Арк.2.

¹⁶ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.42.

¹⁷ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.15345 – 15394.

¹⁸Там само. – Арк.9.

¹⁹Грушевська К. Дума про пригоду на морі поповича: Причинок до дослідження звичаїв, зв’язаних з подорожуванням // Первісне громадянство. – 1926. – Вип. 1/2. – С.1 – 35.

²⁰Грушевська К.М. На бічних стежках кобзарського епосу (“Дума про Чабана” – причиною до питання про пародії на кобзарські думи) // Первісне громадянство. – 1929. – Вип.2. – С.13.

²¹Лобода А. – Рец. на: Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип. 1 і 2. – Київ, 1926 р. // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн.3. – С.173.

²²ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1021. – Арк.12.

²³Там само. – Спр.1031. – Арк.5.

²⁴Там само. – Спр.1018. – Арк.24.

²⁵Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Т.Рильського. – Ф.1 – 4/205.

²⁶Там само.

²⁷ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.982. – Арк.19.

²⁸Березовський І. П. Українська радянська фольклористика: Етапи розвитку і проблематика. – К., 1968. – С.237.